

УДК 911.3

МАШКОВА О.В.

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДОСЛІДЖЕННЯ КАТЕГОРІЇ «ЯКІСТЬ ЖИТТЯ»

Глибинні та масштабні зміни, які відбуваються в Україні протягом останніх років, стосуються всіх сторін суспільного життя. Разом з тим, в роботі економістів, соціологів, демографів, політологів все частіше на перший план виходять питання підвищення рівня, якості життя населення і людського розвитку як процесу, що свідчить про зростання можливостей людини у сферах добробуту, безпеки, здоров'я та духовності. Ця постановка питання пояснюється також тим, що згідно «Програми розвитку Організації Об'єднаних Націй» [4] будь-яка держава в процесі свого економічного розвитку повинна в першу чергу створювати сприятливі умови для того, щоб життя людей було довгим, здоровим і наповненим творчістю. Проте доводиться констатувати, що регіональна політика в Україні ще не ставить за основну мету підвищення рівня і якості життя населення. Саме тому з середини 1990-х років спостерігається значна активізація досліджень, спрямованих на розбудову концепції “якості життя”. Важливе значення для успішної розробки планів соціально-економічного розвитку має попередній опис різних сторін життєдіяльності суспільства в термінах «спосіб життя», «рівень життя», «якість життя», «добробут» і ін.

Категорія “якості життя”, що вперше була введена в науковий обіг в 60-х роках минулого сторіччя у зв'язку зі спробами моделювання закордонними дослідниками траєкторій промислового розвитку, пройшла складну еволюцію. У літературі поняття “якість життя”, “рівень життя”, “спосіб життя”, “добробут” нерідко переплітаються й підмінюють одне одного, що не зовсім коректно. Інтенсивні розробки методологічного апарату, пов'язаного з категорією “якості життя”, супроводжує різнобій у використанні понять “рівень життя”, “спосіб життя”, “стиль життя”, що мають кожне по декілька значень. В деяких випадках вони використовуються як синоніми, а в деяких, навпаки, в значеннях до того несумісних, що не можуть бути зведені в єдину систему. Побудова системи показників, що відображають різні сторони життя, і позначаються перерахованими термінами вимагає насамперед певної понятійно-термінологічної та концептуальної визначеності. В свою чергу, такий підхід зумовлює необхідність створення відповідного теоретико-методологічного базису, в рамках якого зазначені терміни виявилися б взаємозалежними при характеристиці концептуального феномена “якості життя” в цілому. Тому першим кроком у цьому випадку має бути розробка понятійно-термінологічної системи категорії “якість життя”.

Нами запропоновано власний варіант узагальнення термінів, понять, категорій, що зустрічаються в понятійно-концептуальному полі дослідження якості життя, у єдину понятійно-термінологічну систему (рис. 1). Зауважимо, що подальші дослідження вимагають також уточнення визначення деяких понять та термінів. Разом з тим, визнаючи неможливість охоплення всіх варіантів дефініцій, ми узагальнюємо і наводимо найбільш вдалі, на наш погляд, варіанти, що зустрічаються в працях економістів, соціологів, географів тощо. В запропоновану понятійно-термінологічну систему включено поняття в таких значеннях:

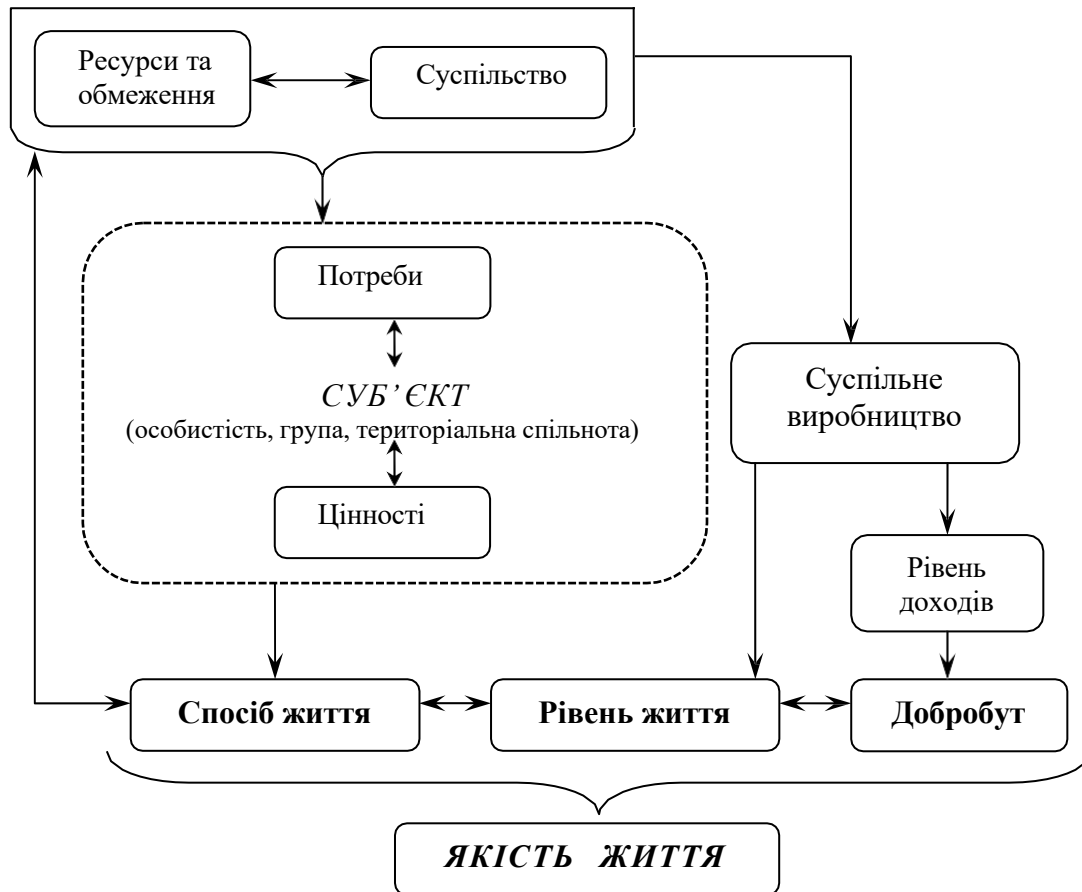

Рис. 1. Понятійно-термінологічна система «Якість життя населення».

1. *Суспільство* розуміється як конкретна історична система, функціонування якої детермінує виникнення і розвиток потреб, їх зміст, певні способи та форми їх задоволення.

2. *Ресурси та обмеження* є тими чинниками, через які навколишнє середовище приймає участь у формуванні якості життя, впливаючи перш за все на спосіб життя конкретного суб'єкта.

3. Під *суб'єктом* мається на увазі конкретна особистість, група, територіальна спільнота, які є носіями певних цінностей та потреб і які, виходячи з наявних інтересів, ціннісних орієнтацій здійснюють вибір «траєкторії» життєвого шляху і формують одну з головних складових якості життя – *спосіб життя*. Зауважимо, що саме *потреби, інтереси й ціннісні орієнтації* людей визначають, як правило відносини між особистістю (або групою людей) й суспільством і формують механізм суспільних процесів. Потреби — це «нестача у чому-небудь необхідному для підтримки життєдіяльності організму, людської особистості..., внутрішній рушій активності» [2, т. 20, с. 439]. Інтерес - «реальна причина соціальних дій... індивідів, соціальних груп, класів» [2, т. 20, с. 319], або, іншими словами, усвідомлена особистістю життєва установка на вибір шляхів і засобів задоволення потреб. Ціннісна орієнтація є також життєва установка, але вона стосується вже таких сторін життя людини, як його переваги у виборі професії, друзів, місця проживання, його суспільної поведінки й т.п.

Окрім того, що ціннісні орієнтації мають визначальний вплив на формування потреб і способи їх задоволення (що в кінцевому результаті формує певний спосіб життя), вони зумовлюють і оціночні дії суб'єкта по відношенню до реалій, якості свого життя. Іншими словами, об'єктивні складові якості життя (доходи, житлово-комунальні умови тощо) сприйматимуться по-різному в залежності від інтересів і ціннісних орієнтацій суб'єкта.

4. Складне й багатогранне поняття «*спосіб життя*» включає сукупність конкретних форм життєдіяльності людей у певних об'єктивних умовах (всіх сферах громадського життя, праці, споживання, відтворення людини, керування й суспільно-політичної діяльності тощо). Спосіб життя визначається за допомогою ряду показників, характерних для кожного виду діяльності й враховуючих її цілеспрямованість (мета й зміст діяльності), інтенсивність (активність), орієнтованість (інтереси). Очевидно, що в основі формування певного способу життя лежать потреби, які становлять першопричину всього набору інтересів суб'єкта життєдіяльності.

Основною характеристикою способу життя є певне співвідношення задоволеності суб'єкта своїм способом життя і його соціалізацією (рівень відповідності способу життя певним нормам та правилам). Можливо, ця необхідність двох інтегральних характеристик способу життя трансформується надалі в ідею понять *рівня* і *якості життя*.

Необхідно акцентувати, що за часів перебування України в складі СРСР дослідження якості життя виконувалось спорадично і більшою мірою саме через призму досліджень способу життя («образ життя») та рівня життя. В окремих сучасних публікаціях [9] стверджується, що в Радянському Союзі функцію категорії «якість життя» виконувало поняття «спосіб життя». Безперечно, соціологічний доробок в сфері розробки цієї проблематики став загально визнаним і в інших галузях науки. Разом з тим, приймаючи до уваги, що «спосіб життя» є центральним об'єктом дослідження для філософів та соціологів, ще наприкінці 1970-их років було відзначено необхідність його дослідження і представниками інших суспільних наук, зокрема географів [10].

Автори крупномасштабних соціологічних досліджень визначають поняття «спосіб життя» як «поєднання істотних, типових форм життєдіяльності індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому та об'єктивних соціальних умов цієї життєдіяльності» [1, с.34], або як «... спосіб організації людьми своєї життєдіяльності, спрямований на задоволення потреб, опанування та створення матеріальних та духовних цінностей на відтворення соціальних та соціокультурних відносин» [7, с.7]. В соціогеографічних дослідженнях того періоду [10, с. 31] спосіб життя визначено як характерний для певних груп людей конкретний спосіб реалізації в повсякденній діяльності людини можливостей його біологічного та соціального відтворення в наявних природних та соціально-економічних умовах.

Відзначимо, що на наш погляд, поняття «спосіб життя» не можна ототожнювати з категорією «якість життя», адже перше покликане відповісти на питання як влаштоване життя населення, із яких компонентів воно складене і яке місце ці компоненти займають в житті людини, а «якість життя» є категорією що визначає здатність людини чи територіальної спільноти людей відповідно до сформованого способу життя задовольняти свої потреби та інтереси, і забезпечувати високий рівень здоров'я, відтворення процесів життєдіяльності та

стійкий розвиток. Отже, спосіб та якість життя взаємопов'язані причинно-наслідковою залежністю.

5. *Рівень життя* - це комплекс умов функціонування людини в сфері споживання, що проявляється в масштабі розвитку потреб людей і характері їх задоволення. Системоутворюючою основою при цьому виступають різноманітні людські потреби, що виникають і реалізуються в сфері споживання. Рівень життя визначається також як показник, що характеризує кількість і якість товарів і послуг, споживаних у країні. Тому в більшості економічних досліджень в галузі демографії, економіки праці, соціальної економіки та політики зустрічаємо саме поняття «рівень життя», яке визначено як досягнуту на певний проміжок часу в суспільстві ступінь задоволення різноманітних потреб населення (не лише фізичних, а й соціальних, інтелектуальних, духовних, політичних), включаючи реальні економічні джерела та соціально-правові гарантії забезпечення умов життєдіяльності населення [5]. Методологія й методика соціально-економічних досліджень добробуту також склалися й удосконалювалися в результаті тривалого й багатобічного вивчення життєвого рівня родин за допомогою породинних обстежень.

Рівень життя розглядається у зв'язку з діяльністю людини в сфері споживання, що лежить «по ту сторону виробництва». Соціально-економічне поняття «рівень життя» будується на синтезі й взаємозв'язку двох інших: «потреби» і «споживання». При такому трактуванні характер задоволення потреб людей мислиться не тільки як ступінь, але і як спосіб їхнього задоволення. У реальній дійсності рівень життя характеризується системою двох груп показників: одна з них - це умови життя людей (детермінанти рівня життя), інша - показники поведінки людей у сфері споживання. Вони відбивають різноманітні людські потреби, що формують рівень життя (домінанти рівня життя), серед яких можна виділити наступний комплекс безпосередніх людських потреб відповідно до головних сторін поведінки людини в сфері споживання:

- підтримка життєдіяльності організму й захист від зовнішніх впливів природи (їжа, одяг, житло, включаючи предмети побуту й інфраструктуру);
- збереження й відновлення здоров'я;
- відпочинок (сон, розваги, дозвілля);
- родина й продовження роду (догляд за дітьми, навчання, фізичне й моральне виховання);
- пересування (у зв'язку із трудовою діяльністю й пов'язане із задоволенням інших потреб);
- споживання інформації й обмін нею (спілкування з іншими членами суспільства), розвиток і вдосконалення особистості (фізичне, моральне, кваліфікаційне, інтелектуальне, естетичне).

І хоча деякі з дослідників (Мандибура В.О., 1998, Проніна І.І., 2002, Тридід С.О., 2006) висловлюють думку, що категорія «рівень життя» являє собою системоутворюючу категорію, яка змістовно є більш широкою, ніж категорії «добробут» та «якість життя» [5, 8, 12], є і такі дослідження (Римашевська Н.М., 1988), що доводять зворотнє. Зокрема в праці [6, с.10] висловлюється думка, що поняття «якість життя» має об'єктивний характер і є *результуючим* стосовно змісту, вкладеному в терміни «рівень» і «спосіб життя». До числа показників, що характеризують якість життя, у першу чергу відносяться індикатори здоров'я населення, оцінюваного тривалістю життя різних вікових груп, рівнем

захворюваності, інвалідності й т.д.; рівень освіти й культури дорослого населення, вимірюваний середнім числом років навчання; показники трудової активності й ефективності індивідуальної праці; обсяг дійсно вільного часу як «простору для розвитку людських здатностей»; показники професійної, соціальної й територіальної мобільності; стійкість сімейної структури; рівень народжуваності, здруженості й т.д.

6. Добробут населення розглядається як сфера життєдіяльності людей, пов'язана із задоволенням їх матеріальних і духовних потреб на основі суспільного виробництва. Рівень добробуту залежить від розвитку виробництва й одночасно впливає на нього як у цілому, даючи йому імпульс розширення й росту, так і в конкретних проявах, підкоряючи його структуру об'єктивно складним співвідношенням всіх елементів комплексу суспільних потреб. Розуміння добробуту як задоволення суспільним виробництвом взаємозалежних матеріальних і духовних потреб дозволяє конструктивно використати результати його дослідження при рішенні завдань по планомірному розширенню, розподілу й споживанню економічних ресурсів суспільства.

У силу багатоплановості поняття «добробут населення», воно не може бути представлено не тільки одним показником, але навіть однією групою показників, і чим більше інтенсивним стає рух науково-технічного прогресу з його соціально-економічними наслідками, тим більше аспектів соціального життя людей проявляється на поверхні, стаючи об'єктом державного регулювання й керування, тим ширше розсуваються границі поняття «добробут».

Процеси й механізми формування добробуту населення розглядають із трьох сторін [6]. Перша - це ресурси, створювані в сфері виробництва й призначені для задоволення потреб людини (ресурси для споживання, включаючи накопичене національне багатство); друга – доступність споживчих благ окремим групам і верствам населення, зумовлена існуючими в суспільстві умовами й принципами розподілу; третя - стан здоров'я населення й навколишнього соціального й природного середовища стосовно до основних сфер життєдіяльності, у рамках яких задовольняються різноманітні людські потреби. Очевидно, що ці три рівні формування добробуту органічно взаємозалежні між собою. Вихідними в цій тріаді є виділені суспільством ресурси для споживання, які відповідним чином розподіляються між споживачами й направляються на задоволення їхніх потреб, а результати задоволення потреб виражаються показниками стану людини й населення в цілому. Зауважимо, що на нашу думку категорія «добробуту» семантично є найбільш близькою до категорії «якість життя».

7. До концепції *якості життя* вітчизняна наука прийшла через проблематику дослідження категорій «рівень життя» та «спосіб життя», які були еквівалентами поняття «якості життя» в зарубіжній літературі. Як свідчить дослідження, проведене Гукаловою І.В. [3], у рамках радянської соціально-економічної географії (як і в рамках радянської соціології, економіки та інших наук) концепція якості життя не набула розвитку як цілісний напрям досліджень, хоча її фактичні складові були присутні в численних роботах з дослідження урбанізації, соціальної інфраструктури, демографічних процесів і розвитку систем розселення, виконаних в рамках географії населення, пізніше - географії сфери обслуговування, географії споживання тощо. У довоєнний період в науці СРСР увага була звернена перш за все на виробництво; окремі соціально-, медико-географічні напрями, які теж розвивалися в цей час, були обмежені об'єктивно,

або через ідеологічні причини. Водночас у радянській соціальній географії були дуже вагомими здобутки у повоєнні часи, які можна було б вважати і джерелами опрацювання категорії якості життя населення.

Під якістю життя в сучасних концепціях якості за рубежом розуміють комплексну характеристику соціально-економічних, політичних, культурно-ідеологічних, екологічних факторів і умов існування особистості, положення людини в суспільстві. А.И. Субетто якість життя визначає як систему духовних, матеріальних, соціокультурних, екологічних і демографічних якостей (компонентів життя) [11].

Концепція “якості життя” – це сучасне продовження інтелектуальних пошуків, початих Тейяром де Шарденом і В.І. Вернадським, які ввели в науковий обіг поняття “ноосфера”, що стала нині одним з ключових понять в суспільствознавстві, географічних науках тощо. Акцентуємо, що у концепцію якості життя, прийняту в постіндустріальних суспільствах, включають, як правило, обмеження на задоволення потреб людей, що забезпечують гармонійний розвиток ноосфери. До таких обмежень віднесено охорону навколишнього середовища, турботу про безпеку виробництва і продукції, підтримку ресурсного потенціалу країни. У той же час, центральними завданнями в концепції якості життя проголошуються:

- забезпечення фізичного й морального здоров'я суспільства;
- розширення вживання населенням екологічно чистих продуктів харчування;
- гармонізація умов праці і т.д.

В 1990-ті роки проблему захисту прав споживачів і інтересів суспільства все частіше розглядають саме із позицій якості життя, причому включають у це поняття забезпечення робочими місцями, дохід, що гарантує певний рівень добробуту, певну якість медичного обслуговування, основних соціальних послуг. Крім того, якість життя характеризується можливостями для всіх членів суспільства брати участь у прийнятті життєво важливих рішень і використанні можливостей, наданих соціальними, економічними й політичними свободами.

ООН щорічно проводить дослідження з метою ранжирування країн світу за індексом “якості життя” (глобальний рівень керування якістю). Як головні індикатори використовуються: очікувану тривалість життя, рівень доходів і купівельну спроможність населення. Американська некомерційна організація “Комітет з демографічної кризи” проводить дослідження якості життя в найбільших містах світу за 10-ма показниками: вартість харчування, житлові умови, якість житла, зв'язок, освіта, охорона здоров'я, тиша, вуличний рух, чистота повітря, суспільна безпека. За даними на 1990 рік найкращими для життя за всіма показниками виявилися Мельбурн, Монреаль, Сіетл-Такома, що набрали в сумі 86 балів і більше. Досить високі оцінки одержали Київ (74 бала), Москва (64 бала), Санкт-Петербург (62). Ці дослідження цілком імовірно можна вважати першими кроками у становленні майбутньої глобальної системи моніторингу якості життя.

Отже, на нашу думку, категорія “якості життя” акумулює широке коло суспільних відносин, що проявляється у формуванні багаторівневої системи об'єктивних оцінок стану та умов життєдіяльності окремої людини або певної територіальної спільноти та суб'єктивного сприйняття цих реалій.

Зауважимо, що незважаючи на безперечну наукову цінність наявних

наукових доробок в галузі економіки та соціології, всі вони недостатньо акцентують увагу на просторових (географічних) аспектах формування якості життя населення. Разом з тим, категорія «якість життя» має вважатися системоутворюючою категорією у колі суспільно-географічних наук і потребує подальших теоретико-методологічних і методичних розробок. Такий підхід цілком узгоджується з позицією сучасних географів суспільствознавців, які ведуть активні наукові пошуки щодо розробки концепції «якості життя» і методичних підходів оцінки якості життя.

1. Блинов Н.М. Социалистический образ жизни и проблемы трудовой деятельности // Современные концепции уровня, качества и образа жизни. – М.: ИСИ АН СССР, 1978. – С.32-52
2. Большая советская энциклопедия (в 30 томах) / Гл. ред. А.М. Прохоров. – М.: Сов. энциклопедия, 1966-1978.
3. Гукалова І.В. Из досвіду суспільно-географічних досліджень якості життя населення // Укр. географ. журн. – 2005. – №4. – С. 37-43
4. Доклад о развитии человеческого потенциала за 1995г. – Нью-Йорк: ПРООН, 1998. – 32 с.
5. Мандибура В.О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. – К.: Парламентське вид-во, 1998. – 256 с.
6. Народное благосостояние: Методология и методика исследования / Под ред. Н.М. Римашевской, Л.А. Ониква. – М.: Наука, 1988. – 304 с.
7. Общее и особенное в образе жизни социальных групп советского общества / Под ред. И.Т. Левыкина. – М.: Наука, 1987. – 64 с.
8. Проніна І.І. Рівень життя населення України: методи аналізу та напрями підвищення: Автореф. дис. канд. екон. наук. 08.09.01 / Рада по вивченню продуктивних сил НАН України. – К., 2006. – 18 с.
9. Савюк О.Ю. Концепція «якості життя» населення: суспільно-географічні аспекти // Географія і сучасність. Зб. наук. праць Нац. пед. ун-ту. – К., 2006. – Вип. 16 – С. 31-34
10. Социогеографическое исследование образа жизни и его элементов (На пример Эстонской ССР): Метод. пособие. – Таллинн, 1979. – 85 с.
11. Субетто А.И. Управление качеством жизни и выживаемость человечества // Стандарты и Качество. – 1994. – №1. – С. 23-28
12. Тридід С.О. Оцінка способу та рівня життя населення регіону: Автореф. дис. ... канд. екон. наук. 08.09.01 / Харківська національна академія міського господарства. – Харків, 2006. – 18 с.

The Offered generalization notion and term, which meet in conceptual field of the study quality to lifes, in united terminological system.